

ВИДІЛЕННЯ НУЛЬОВОГО СЛОВОТВОРЧОГО СУФІКСА (на матеріалі складних іменників)

У статті розглядаються теоретичні питання, що стосуються проблеми виділення нульового дериваційного суфікса в іменникових композитах, які в лінгвістиці традиційно відносять до лексико-синтаксичного способу словотворення.

Нульсуфіксально-складні утворення є особливим різновидом складно-суфіксального способу творення, умовою виокремлення яких став фактор нематеріалізації афіксального елемента. Критеріями виділення фонетично не оформленого словотворчого афікса в складному слові є такі: семантична складність похідного при невираженості показника цієї складності, функціональна тотожність до складно-суфіксальних утворень з такими ж значеннями (порівняйте: *голоштан* – *голоштанник* – *голоштанець*; *свободолюб* – *свободолюбець*). Семантична складність тут полягає не лише в поєднанні в одному слові кількох повнозначних компонентів, а й у номінації певного явища через відношення його до втілених у складному слові понять.

Найбільш дискусійним питанням при встановленні нульсуфіксально-складних дериватів є виділення словотворчого нульового суфікса в композитах типу *крутивус* зі структурою "дієслово + іменник" [1; 2; 3]. На заваді до беззастережного прийняття такого виділення стоїть традиційна точка зору на подібні деривати як на зрощення. Спробуємо розглянути обидва підходи до згаданих утворень.

Якщо визнати слова типу *крутивус* зрощеннями, то виникає ряд питань щодо особливостей їх структури. По-перше, елемент *-и-* в таких похідних визнається показником певної граматичної форми (наказового способу), оскільки лексико-синтаксичний спосіб докорінно відрізняється від основоскладання тим, що закінчення твірних слів (компонентів словосполучення) зберігаються в новоутвореному слові, а додаткові засоби словотворення не застосовуються. Однак багатьма дослідниками *-и-* кваліфікується як інтерфікс, сполучна словотвірна морфема, яка стоїть у ряду з такими поєднувальними голосними, як *о*, *е*. Деякі вчені вважають *-и-* лише специфічним показником дієслівності першого компонента, але ні в якому разі не прикметою форми наказового способу [4: 26]. Підтвердженням цього, очевидно, служить і варіативність уживання сполучної морфемі в окремих утвореннях, порівняйте: *скалозуб* – *скализуб*, *ломоніс* – *ломиніс*, *свербогуз* – *свербигуз*, *живикість* – *живокість*, *падолист* – *падиліст* тощо. Така різнооформленість певною мірою робить доказовою думку, що перша частина є омонімічною формі наказового способу дієслова [5: 243]. Зміна ж поєднувального голосного пов'язана з тенденцією до вирівнювання способу поєднання частин складних слів за іменним типом, а не з різним творенням похідних, проте дериват *скалозуб* кваліфікують як результат складання основ слів, а не їх зрощення. Незрозумілим видається і неоднокова мотивація препозиційної частини у словах *крутихвіст*, *горицвіт* відімперативною позачасовою формою, а в словах *скалозуб*, *болиголов*, *лизолюб* – формою теперішнього часу. Деякі народнорозмовні варіанти засвідчують і такі застигли форми першого компонента, як *горитьцвіт*, що говорить не лише про мотивацію спонукальним зворотом. Слід також узяти до уваги, що і в еволюційному плані не всі подібні утворення постали на базі імперативного звороту, у деяких випадках елемент *-и-* був показником основи інфінітива-аориста або теперішнього часу на *-і-*, що лише зовні збігався з формами наказового способу. Схожість форм викликала переосмислення основ теперішнього часу в бік сприйняття їх імперативності [6: 209; 7: 123].

Відсутність єдиного підходу до дериватів типу *крутихвіст* спостерігається навіть у межах однієї лінгвістичної праці. Так, у "Русскої грамматики-80" слова *вырвиглаз*, *горицвет* розглядаються в рамках чистого складання як утворення з опорним компонентом-іменником, що дорівнює самостійному слову [5: 243]. Натомість російські лексеми *болиголов*, *вертолист*, *щелкопер* визнаються як наслідок складання з нульовою суфіксацією [5: 252]. Однак для такого розрізнення немає достатніх підстав, адже характер мотиваційних відношень між компонентами складних слів в обох випадках подібний, а другий компонент не позначає сам об'єкт номінації. Відрізняються вони переважно тільки інтерфіксальним вираженням, а також зміною парадигми вихідного іменника (порівняйте: *болиголов* – *голова*, *щелкопер* – *перо*), що можна пояснити класифікуючою функцією суфікса. Розглядаючи кореляції композитів цього типу за родовою належністю, О. Гінзбург відзначає, що в таких утвореннях перевага надається іменникам спільного та чоловічого роду. Якщо ж необхідне складне слово жіночого роду, то "замість конструкцій з нульовим формантом частіше використовується конструкція суфіксальна: *вертихвостка*, *горихвостка*, *трясохвостка*..." [1:229].

Використовуємо такі аргументи стосовно встановлення способу творення композитів на зразок *крутивус* як складно-суфіксального (з участю нульового словотворчого форманта):

– вони є функціонально тотожними нульсуфіксально-складним утворенням з іншим слідуванням компонентів, при цьому інколи лексеми еквівалентні, наприклад: *скалозуб* – *зубоскал*, *моремух* – *мухомор*, *дристокоз* – *козьодрист*, *лускогоріх* – *оріхолуп*, *возивода* – *водовоз*, *носивода* – *водонос*. Подібні лексеми вважаються словотвірними синонімами. В одних працях зазначається, що розташування основ у них має певне смислове навантаження, а творення складних слів з нефіксованим порядком компонентів "є результатом "дозволеності" обох словотвірних моделей з дієслівною основою в пре- і постпозиції" [8: 36]. У інших, навпаки, вказується, що місце дієслівної основи не впливає на її роль у оформленні значення складного слова [9:422];

– однаковість граматичних зв'язків між компонентами мотивуючої синтагми. Навіть при неєдиному способу вираженні дієслівної форми загальні відношення збігаються: особова форма, перехідне дієслово, яке керує іменником, тобто об'єктна синтагма (зрідка – предикативна);

– збереження загального смислу, тих же внутрішніх відношень [10: 247];

– однакова семантична мотивація (Н.Ф. Клименко об'єднує такі слова в спільні деривативні класи з єдиною для обох типів перифразою);

– як синоніми, ці деривати не є абсолютними відповідниками, а різняться семантичними відтінками: особливістю слів з першим дієслівним компонентом є, за Е. Бенвеністом, позначення не класів, а індивідів через виконувани ними дії, а не через їх потенційні функції. Саме цим пояснюється переважне використання таких дериватів у творенні власних найменувань [10: 249]. Відрізняються ці композити і вираженою стилістичною маркованістю;

– віднесення до складно-суфіксального способу таких слів, як *горихвістка*, при подібності мотиваційної бази.

Таким чином, при однаковій мотивації та семантичній близькості спостерігається невираженість семантики діяча в дериватах на зразок *крутивус*, що створює невідповідність між внутрішньою та зовнішньою формами. На цю невідповідність вказує й О.О. Тараненко, на думку якого розмежування зрощення та власне словоскладання слід проводити послідовно на смисловій, а не формальній основі. Основним критерієм розмежування повинна бути "не наявність сполучних голосних між основами / безпосереднє прилягання слів, а наявність чи відсутність зміни граматичного значення одиниць". При зрощенні не відбувається зрушення в позначенні об'єкта дійсності, значення композита виводиться загалом як сума значень його компонентів. "При власне словоскладанні (семантичний процес – метонімія; синтаксичний процес діє як допоміжний) відбувається не просто лексикалізація знаків розрізнюючого і ототожнюючого моментів найменування, яка виникає в результаті усвідомлення одночасності і нерозривної їх наявності в позначуваному явищі... Тут має місце насамперед приписування одночасно обох цих моментів в ролі розрізнюючого члена чомусь третьому, що виступає ототожнюючим членом і виражається експліцитним чи нульовим формантом: *хлібороб*, *вогнепоклонник*, *довгорукий*, *снотворний*. Таким чином, зміні граматичної форми тут передують зміни граматичного значення: ознака – її носій і т. д." Тому, вважає О.О. Тараненко, випадки типу *горихвістка* є не просто зрощенням, а насамперед метонімією. Об'єкт позначення цих одиниць лежить поза значенням їх компонентів. Формальні ознаки цих типів (зрощення та основокладання) можуть під дією аналогії навіть змінюватися, але незмінною лишається їх семантична віднесеність [11: 25]. Цієї ж думки дотримується В. Григор'єв, вказуючи, що граматичні відношення в цьому типі складних іменників певною мірою поступаються словотворчим [4: 26].

У багатьох словах не спостерігається і збереження правильних синтаксичних зв'язків вихідного словосполучення. Так, до похідних *крутиголов*, *дерикіт*, *любікум*, *давибаран*, *носивода* не можна, на наш погляд, застосувати твердження, що "зрощення в усіх своїх формах тотожні компонентам твірного словосполучення" [12: 128]. Більш явним є відбиття синтаксичної керованості другого компонента у композитах *гонивітер*, *дурисвіт* тощо. Тому припустимо також розглядати аналізовані деривати як такі, що постали внаслідок взаємодії зрощення з додатковою суфіксацією.

Отже, визнання одночасної нульової суфіксації у словах розглянутої структури при класифікації їх як зрощень руйнує певні принципи виділення цього способу деривації. Разом з тим, той факт, що диференціація зрощення та основокладання на синхронному зрізі розвитку мови не є доволі чіткою, а також наявність мотиваційних відношень, семантична структура яких повинна мати відповідних реалізаторів її втілення, не дозволяють беззастережно віднести такі деривати і до лексико-синтаксичного способу. Будь-які форми не можуть бути сталими постійно, усі вони певною мірою змінюються протягом історичного розвитку, зникають або якісно перетворюються, зазнаючи впливу аналогій, семантичних зрушень. У результаті цього реальний спосіб виникнення композита може переосмислюватися. Інша справа, що інтенсивність таких модифікацій є різною. Саме за таких умов видається можливим прийняти нульовий суфікс у похідних типу *крутивус*, *горисвіт*, що розширює розуміння участі нульової суфіксації при складанні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гинзбург Е.Л. Синтаксическая типология сложных слов ("Внутренний синтаксис" сложный) // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1962. – С. 202-239.
2. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – №3. – С. 27-34.
3. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.
4. Григорьев В.П. К вопросу о "грамматических отношениях" между компонентами сложного существительного // Русский язык в школе. – 1958. – №5. – С. 23-29.
5. Русская грамматика / Н.Ю. Шведова (гл. ред.), Н.Д. Артюнова, А.В. Бондарко, В.В. Иванов, В.В. Лопатин, И.С. Улуханов, Ф.П. Филин. – М.: Наука, 1982. – Т. 1.
6. Железняк І.М. Типи сербохорватських антропонімічних композитів XII – XV ст. // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 198-213.
7. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1968. – 595 с.
8. Фридрак В. Б. Синонімія складних слів // Мовознавство. – 1987. – №2. – С. 32-38.
9. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Радянська школа, 1982. – 208 с.

10. Бенвенист Э. Синтаксические основы именного сложения // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 241-256.
11. Тараненко О.О. Смысловая основа процессов словотворения // Мовознавство. – 1982. – №5. – С. 19-27.
12. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навчальний посібник (текст лекцій). – ДДУ, 1998. – 189 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.12.2003 р.

***Савела Т.В. Выделение нулевого словообразовательного суффикса
(на материале сложных имен существительных).***

В статье рассматриваются теоретические вопросы, касающиеся проблемы выделения нулевого деривационного суффикса в именных композитах, которые в лингвистической традиции относятся к лексико-синтаксическому способу словообразования.

Savela T.V. Regarding the Problem of Singling out Zero Derivational Suffix in Compound Nouns.

The paper deals with theoretical aspects of the problems of desuffixation in nominal composites. Traditionally, there composites are referred to the lexical-syntactical way of word formation.